

ELEKTR ENERGIYASI SOHASIDAGI KORXONALARDA SOLIQ QARZDORLIGINI PASAYTIRISHGA XALAQIT BERAYOTGAN DOLZARB MASALALAR

*Axmedov Ashrafjon Axadovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
mustaqil izlanuvchisi*

Elektr energiyasi sohasi mamlakat iqtisodiyotining tayanch tarmoqlaridan biri bo'lib, sanoat, qishloq xo'jaligi, xizmatlar sohasi va aholi turmush darajasining barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. O'zbekistonda elektr energiyasi ishlab chiqarish, uzatish va taqsimlash bilan shug'ullanuvchi korxonalar asosan davlat ulushi yuqori bo'lgan yirik subyektlar hisoblanadi. Ushbu korxonalarning moliyaviy barqarorligi nafaqat energetika tizimining uzluksiz ishlashiga, balki davlat byudjeti daromadlarining shakllanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda elektr energiyasi sohasidagi korxonalarda soliq qarzdopligining saqlanib qolayotgani va ayrim holatlarda ortib borayotgani ushbu masalani dolzarb muammolar qatoriga olib chiqmoqda.

Elektr energetikasi korxonalarida soliq qarzdopligining kamaymasligiga eng avvalo tarif siyosatidagi nomutanosiblik sabab bo'lmoqda. Aholi va ayrim ijtimoiy sohalar uchun belgilangan elektr energiyasi tariflari uzoq vaqt davomida tannarxdan past darajada saqlanib kelindi. Natijada korxonalar ishlab chiqarish xarajatlarini to'liq qoplay olmasdan, doimiy moliyaviy yetishmovchilik sharoitida faoliyat yuritishga majbur bo'ldi. Ushbu holat ularning soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi va byudjet oldida qarzlarning to'planishiga olib keldi. Tariflar bosqichma-bosqich oshirilayotgan bo'lsa-da, hali ham energiya ishlab chiqarish va yetkazib berish bilan bog'liq real xarajatlarni to'liq qoplaydigan darajaga yetmagan holatlar mavjud.

Yana bir muhim muammo — iste'molchilar tomonidan elektr energiyasi uchun to'lov intizomining pastligi hisoblanadi. Xususan, ayrim davlat tashkilotlari,

byudjetdan moliyalashtiriladigan muassasalar hamda yirik sanoat korxonalarining elektr energiyasi uchun qarzдорligi energetika korxonalarining aylanma mablag'larini keskin qisqartirmoqda. Oqibatda elektr energiyasi yetkazib beruvchi korxonalar ish haqi, texnik xizmat ko'rsatish, yoqilg'i xaridi va soliqlarni to'lash o'rtasida tanlov qilishga majbur bo'lib qolmoqda. Ko'p hollarda ishlab chiqarish jarayonini to'xtatmaslik maqsadida soliq to'lovlari ikkinchi darajaga tushib qolmoqda.

Elektr energiyasi tarmog'idagi texnik yo'qotishlar ham soliq qarzdopligining kamayishiga to'sqinlik qilayotgan omillardan biridir. Eskiirgan elektr tarmoqlari, transformatorlar va hisoblagichlar sababli ishlab chiqarilgan energiyaning sezilarli qismi iste'molchigacha yetib bormayapti yoki nazoratsiz sarflanmoqda. Texnik va tijorat yo'qotishlari yuqori bo'lgan sharoitda korxona daromadi kamayadi, foyda past bo'ladi yoki umuman zarar bilan ishlash holatlari yuzaga keladi. Bu esa foyda solig'i, qo'shilgan qiymat solig'i va boshqa majburiy to'lovlarning o'z vaqtida to'lanmasligiga olib keladi.

Sohadagi institutsional va boshqaruv muammolari ham soliq qarzdopligining pasayishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ba'zi hollarda moliyaviy rejalashtirishning sustligi, xarajatlar ustidan nazoratning yetarli emasligi va korporativ boshqaruv mexanizmlarining to'liq joriy etilmagani kuzatiladi. Moliyaviy intizom zaif bo'lgan sharoitda soliq majburiyatlari aniq rejalashtirilmaydi, soliq to'lovlari bo'yicha prognozlar real holatga mos kelmaydi va qarzlar yig'ilib boradi. Bundan tashqari, ichki audit va moliyaviy nazorat tizimlarining samaradorligi past bo'lsa, soliq risklarini o'z vaqtida aniqlash imkoniyati cheklanadi.

Elektr energetikasi korxonalarining investitsion yuklamasi ham alohida muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. So'nggi yillarda yangi elektr stansiyalari qurilishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalarini joriy etish va infratuzilmani modernizatsiya qilish bo'yicha yirik loyihalar amalga oshirilmoqda. Ushbu loyihalar uzoq muddatda samaradorlikni oshirsa-da, qisqa muddatda katta moliyaviy xarajatlarni talab qiladi. Kreditlar va investitsiyalar hisobidan amalga oshirilayotgan loyihalar bo'yicha foiz to'lovlari va asosiy qarzlarni qaytarish majburiyatlari korxonalar

moliyaviy holatini yanada murakkablashtirib, soliq qarzdopligining kamayishini sekinlashtirmoqda.

Soliq ma'murchiligi tizimi bilan bog'liq ayrim masalalar ham energetika korxonalarida qarzlarning saqlanib qolishiga sabab bo'lmoqda. Amaldagi soliq qonunchiligida ayrim soliqlarni hisoblash va to'lash mexanizmlarining murakkabligi, soliq hisobotlarining ko'pligi va tez-tez o'zgarib turishi korxonalar uchun qo'shimcha ma'muriy yuk yaratadi. Bu holat ayniqsa yirik va hududiy bo'linmalari ko'p bo'lgan energetika korxonalari uchun dolzarb bo'lib, hisob-kitoblarda xatolar paydo bo'lishiga va natijada soliq qarzdopligining shakllanishiga olib keladi.

Shuningdek, ayrim hollarda soliq imtiyozlari va kechiktirish mexanizmlaridan samarali foydalanilmasligi ham muammo sifatida namoyon bo'ladi. Elektr energetikasi strategik soha bo'lishiga qaramay, barcha korxonalar uchun moliyaviy ahvolini inobatga olgan holda moslashuvchan soliq yondashuvlari yetarli darajada qo'llanilmayapti. Natijada vaqtinchalik likvidlik muammolariga duch kelgan korxonalar ham to'liq soliq majburiyatlarini bajarishga majbur bo'lib, qarzlarni chuqurlashtirib boradi.

Hududlar kesimida elektr energiyasi iste'moli va to'lov intizomi o'rtasidagi tafovutlar ham soliq qarzdopligiga ta'sir ko'rsatadi. Ayrim chekka hududlarda aholi daromadlarining pastligi, norasmiy bandlikning yuqoriligi va energiya tejash madaniyatining yetarli darajada shakllanmaganligi sababli elektr energiyasi uchun qarzdorlik yuqori darajada saqlanib qolmoqda. Bu esa hududiy energetika korxonalarining daromad bazasini qisqartirib, markaziy byudjet oldidagi soliq majburiyatlarini bajarishda qiyinchiliklar tug'diradi.

Elektr energiyasi sohasi korxonalarida soliq qarzdorligini kamaytirishga to'sqinlik qilayotgan yana bir muhim omil sifatida raqamlashtirish jarayonlarining yetarli darajada samara bermayotganini ko'rsatish mumkin. So'nggi yillarda hisob-kitob tizimlarini avtomatlashtirish, "aqlli" hisoblagichlarni joriy etish va yagona billing tizimlarini yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Biroq ushbu jarayonlarning barcha hududlarda bir xil darajada ishlamayotgani, texnik nosozliklar

va axborot tizimlari o'rtasidagi integratsiya muammolari sababli real tushumlar to'liq aks ettirilmayapti. Natijada korxonalarning haqiqiy moliyaviy holati bilan soliq hisobotlarida ko'rsatilgan ko'rsatkichlar o'rtasida tafovutlar yuzaga kelmoqda, bu esa soliq majburiyatlarini aniq rejalashtirish imkoniyatini cheklaydi.

Shuningdek, elektr energiyasi sohasida mavjud bo'lgan kross-subsidiyalash amaliyoti ham soliq qarzdorligining pasayishiga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayrim iste'molchilar toifalari uchun past tariflar saqlab qolinishi boshqa toifalar hisobiga qoplanadi, ammo bu tizim har doim ham samarali ishlaymaydi. Ayrim hollarda sanoat korxonalariga yuklanadigan qo'shimcha xarajatlar ularning raqobatbardoshligiga salbiy ta'sir kўrsatib, ishlab chiqarish hajmini qisqartirishga olib kelaadi. Bu esa umumiy elektr energiyasi iste'moli va daromadlar kamayishi orqali energetika korxonalarining soliq tўlash imkoniyatlarini cheklaydi.

Mehnat resurslari bilan bog'liq masalalar ham e'tibordan chetda qolmasligi lozim. Elektr energetikasi tarmog'ida malakali mutaxassislar yetishmovchiligi, mavjud kadrlarning yoshi o'rtacha darajasining yuqoriligi va zamonaviy moliyaviy boshqaruv ko'nikmalarining yetarli emasligi kuzatilmoqda. Moliyaviy menejment va soliq rejalashtirish sohasida bilim va tajriba yetishmagan sharoitda korxonalarda daromad va xarajatlar oqimi samarali boshqarilmaydi. Bu esa nafaqat operatsion samaradorlikka, balki soliq majburiyatlarining to'g'ri va o'z vaqtida bajarilishiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Elektr energiyasi bozorida raqobat muhitining cheklanganligi ham bilvosita soliq qarzdorligi muammosini kuchaytiruvchi omillardan biridir. Asosan monopol yoki yarim monopol sharoitda faoliyat yuritayotgan korxonalar samaradorlikni oshirish va xarajatlarni optimallashtirishga yetarli darajada rag'bat sezmaydi. Raqobat bosimi past bo'lgan sharoitda ishlab chiqarish tannarxi yuqori bo'lib qoladi, foyda marjasi qisqaradi va soliq bazasi yetarli darajada kengaymaydi. Natijada davlat byudjetiga to'lanishi lozim bo'lgan soliqlar hajmi ham cheklangan bo'lib qoladi.

Bundan tashqari, elektr energiyasi sohasida tashqi omillarning ta'siri ham sezilarli. Yoqilg'i narxlarining o'zgarishi, ayniqsa tabiiy gaz va ko'mir yetkazib berishdagi uzilishlar yoki narxlarning oshishi elektr energiyasi ishlab chiqarish tannarxini keskin oshiradi. Bunday vaziyatlarda tariflar tezkor tarzda moslashtirilmasa, energetika korxonalari zarar bilan ishlashga majbur bo'ladi. Zarar ko'rayotgan korxona esa, tabiiyki, soliq qarzdorligini kamaytirish emas, balki uni vaqtincha to'lashni kechiktirish yo'llarini izlaydi.

Yakuniy jihatdan aytganda, elektr energiyasi sohasi korxonalarida soliq qarzdorligini pasaytirishga xalaqit berayotgan muammolar tizimli va o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ushbu masalalarni hal etish uchun faqat fiskal choralar emas, balki iqtisodiy, institutsional va texnologik islohotlar uyg'unligini ta'minlash zarur. Energetika korxonalarining moliyaviy barqarorligi mustahkamlangandagina ular davlat byudjeti oldidagi soliq majburiyatlarini to'liq va o'z vaqtida bajarish imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa o'z navbatida mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi va energiya xavfsizligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning 2022–2026 yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi. — Toshkent: O'zbekiston, 2022. — 184 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Soliq kodeksi. — Toshkent: Adolat, 2023. — 640 b.
3. Ivanov I.N. Nalogooblozheniye predpriyatiy toplivno-energeticheskogo kompleksa. — Moskva: Yurayt, 2021. — 272 s.
4. International Energy Agency. Electricity Market Report 2024. — Paris: IEA, 2024. — 160 p.
5. OECD. Taxing Energy Use for Sustainable Development. — Paris: OECD Publishing, 2022. — 180 p.